

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Італо ЗВЕВО

■

САМОПІЗНАННЯ
ДЗЕНО

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

САМОПІЗНАННЯ ДЗЕНО

1

ПЕРЕДМОВА

Я — лікар, якого в цій повістині згадують іноді не вельми приємними словами. Хто знається на психоаналізі, той, певно, зуміє пояснити неприязнь, якою обдаровує мене мій пацієнт.

Про психоаналіз більше не говоритиму, бо про нього вдосталь говоритиметься далі. Перепрошую за те, що спонукав мого пацієнта написати цей життєпис; вчені-психоаналітики, певно, крутитимуть носом на таку новацію. Але він був уже в літах, і я гадав, що писання відсвіжить йому в пам'яті минуле, а сама автобіографія стане гарною прелюдією до психоаналізу. Я й досі певен, що ідея ця була вдала, адже вона таки дала результати, і то вельми несподівані. Були б вони ще цікавіші, якби хворий не припинив лікування в найневідповідніший момент, укравши в мене плоди довгого й терплячого аналізу цих його нотаток.

Я публікую їх з помсти і сподіваюся цим справити йому прикрість. Але хай знає: я готовий поділитися з ним щедрим гонораром, який напевне отримаю за цю публікацію, аби лиш він відновив лікування. Здавалося, він так хотів пізнати самого себе! Якби він знав, скільки несподіваних відкриттів принесло б йому моє тлумачення отої мішанини правди й брехні, яку він тут нагромадив!..

Доктор С.

Заирнути у дитинство? Від тих часів мене віддаляють понад п'ять десятиліть, та очі в мене далекозорі, і вони могли б, либонь, заирнути туди, якби не перепони — прожиті роки й години, що, мов гори, заслоняють світло, яке все ще лине звідти.

Лікар порадив, щоб я не ставив собі за мету заглянути якомога далі в минуле. Для нього є цінними й недавні події, особливо фантазії та сновидіння минулої ночі. Але має бути хоч якийсь порядок, і, вийшовши від доктора, який цими днями надовго виїздить із Триєсту, я захотів почати *ab ovo*¹, а тому купив і прочитав трактат з психоаналізу — просто щоб полегшити йому завдання. Там не було нічого складного, тільки от написаний він дуже вже нудно.

Пообідавши й зручно вмостившись у глибокому шкіряному фотелі, я тримаю в руці олівець і картку паперу. Чоло маю гладеньке, бо прогнав з голови всяку напругу. Здається, наче думка моя відділилася від мене. Я бачу її. Вона підноситься, опускається... і нічого більше. Щоб нагадати їй, що вона все-таки думка, а отже, мусить якось виражатися, я хапаюсь за олівець. І вже чоло морщиться, бо в кожному слові — купа літер, і настирлива теперішність оживає, затьмарюючи минувшину.

Вчора я спробував максимально розслабитися. Експеримент скінчився дуже глибоким сном, і єдиним помітним результатом був великий приплив сил і дивне відчуття, наче вві сні я бачив щось важливе. Але воно забулося, пропало назавжди.

Сьогодні заснути не дає мені олівець, який тримаю в руці. Бачу розпливчасті, химерні образи, які ніяк не

¹ Дослівно: «від яйця» (*лат.*); сталий фразеологізм із значенням «із самого початку».

пов'язані з моїм минулим: локомотив, що сопе на підйомі, тягнучи нескінченні вагони; хтозна, звідки й куди він їде, і чому виринає саме тут і тепер!

Дрімаючи, згадую, що, згідно з прочитаним психоаналітичним трактатом, у такий спосіб можна згадати навіть найраніше дитинство, від самих пелюшок. І тут же ввижається немовля в пелюшках, але хто сказав, що це я? Воно зовсім на мене не схоже, і я думаю, що це радше дитя, яке кілька тижнів тому народила моя зовиця — нам його показували, мов якесь диво, бо рученята у нього такі манюні, а оченята такі великі. Бідолашний хлопчику! Що там моє дитинство! Ось ти переживаєш якраз своє дитинство, а я навіть не вмію попередити тебе, як це важливо — пам'ятати дитинство, і як це корисно для твого розуму й здоров'я. Колись же ти й сам зрозумієш, що було б дуже добре тримати в голові ціле своє життя, включно з тою чималенькою його частиною, яка викликає у тебе нехіть. А тим часом, ні про що не здогадуючись, ти досліджуєш свій крихітний організм у пошуках насолоди; та ба, твої чудові відкриття вистелять шлях до болю й недуги; до них — до болю й недуги — тебе штовхатимуть навіть ті, хто не зичить тобі лихого. Що ж робити? Нема способу захистити твою колиску. В глибині твого єства — крихітко моя! — творяться нові сполуки. Кожна мить, проминаючи, вкидає туди свій реактив. Недуга вже чигає на тебе, бо ж не всі твої хвилини чисті. А крім того — крихітко моя! — ти кровний родич людей, яких я знаю. Цілком можливо, що ці твої хвилини чисті, але всі ті століття, що готували твою появу на світ, чистими напевно не були.

Як же далеко відійшов я від образів, які ведуть до сну. Завтра спробую ще раз.

3

КУРІННЯ

Лікар, якому я про це розповів, звелів мені почати з історичного аналізу моєї схильності до куріння:

— Пишіть! Пишіть! Незабаром побачите себе усього!

Гадаю, про куріння можна писати й тут, за столом, і нема потреби дрімати у фотелі. Не знаю, з чого почати, тому кличу на поміч сигарети, точнісінько такі, як та, що її тримаю в руці.

Сьогодні я одразу раптом згадав дещо, про що вже давно забув. Перших моїх цигарок, тих, з яких я починав, нині вже не купиш. Десь у 1870 році в Австрії продавалися такі цигарки — у картонних коробках, з двоголовим орлом на етикетці. Так от, навколо однієї з таких коробок моя уява відразу ж вишиковує низку людей, кожен з них має якусь рису, досить чітку, щоб привести мені на думку ім'я, але не досить виразну, щоб я втішився непередбаченій зустрічі. Мені хочеться більшого, і я сідаю у фотель: постаті людей розпливаються, на їх місці з'являються блазні, що насміхаються з мене. Зажурений, я вертаюсь до стола.

Одна з цих постатей мала трохи хрипкий голос — то був Джузеппе, мій одноліток, інша — образ мого брата, молодшого на рік — він помер багато літ тому. Джузеппе, схоже, дістав від батька багато грошей і надарував нам отих цигарок. Але я певен, що братові він дав їх більше, ніж мені. Тому в мене виникла потреба добути ще курива. І я почав красти. Влітку мій батько лишав, бувало, на стільці в їдальні свою камізьельку, де в кишеняці завжди знаходилося трохи дрібняків: я витягав звідти десять сольдо — саме стільки коштувала дорогоцінна коробка — і випалював одну за одною всі десять сигарет, щоб швидше знищити компрометуючий плід моєї крадіжки.

Усе це лежало на поверхні свідомості, лиш руку простягти. А виринуло тільки тепер, бо досі я не знав, що це важливо. Ось так я виявив зародження цієї ганебної звички і, можливо (а що, як і справді?), вже й вилікувався від неї. Щоб переконатися, запалюю останню цигарку — може, тут же й викину її з відразу.

Відтак пригадується, як одного дня мій батько застукав мене на гарячому, коли я саме ліз у кишеню його камізельки. З нахабством, на яке я тепер уже не здатен і яке досі викликає в мене огиду (хтозна, може, ця огида теж грає певну роль у моєму лікуванні), я заявив, що мені, мовляв, захотілось порахувати на ній гудзики. Батько посміявся з цього мого потягу чи то до математики, чи до кравецтва і не помітив, що мої пальці застромлені в кишеньку з дрібняками. Віддаючи собі належне, можу сказати, що цього батькового сміху над моєю невинністю, від якої насправді вже й сліду не було, вистачило, щоб назавжди відбити мені охоту до крадіжок. Тобто... я крав далі, але несвідомо. Мій батько звик лишати то тут, то там на краю стола чи шафи спалені до половини віргінські сигари. Я гадав, що в цей спосіб він просто їх позбувається, навіть вважав, що їх викидає наша стара служниця Катіна. І нишком ходив їх допалювати. В мить, коли я хапав недопалок, мене охоплював дрож обридження, бо я знав, як погано мені буде від цього курива. Потім я курив, аж поки чоло вкривалося холодним потом, а шлунок зводило судомою. Ніхто не скаже, що в дитинстві мені бракувало наполегливості.

Чудово пам'ятаю, як мій батько вилікував мене й від цієї звички. Одного літнього дня я вернувся додому зі шкільної екскурсії, втомлений і спітнілий. Мати допомогла мені роздягнутися, загорнула мене в купальний халат і поклала спати на софу, а сама присіла коло мене, взявши в руки якесь шиття. Я задрімав, але в очах моїх і далі сяяло сонце, тож я ніяк не міг заснути як слід. Солодкість дитячого відпочинку після великої втоми тепер постає переді мною як самостійний образ, такий виразний, ніби я й нині відчуваю поруч любе мені тіло, якого давно немає.

Пам'ятаю прохолодну простору кімнату, де ми, діти, гралися, — тепер, у наші часи всезагальної тісняви, її розділено на дві. Брата мого у цій сцені нема, що дивно, бо й він, мабуть, ходив на ту екскурсію, а потім теж мав би відпочивати разом зі мною. Може, він спав на іншому

боці тої великої софи? Я придивляюся, але нікого там не бачу. Бачу тільки себе, чую солодкість свого відпочинку, свою матір, а потім і батька, слова якого лунають мені у вухах. Він увійшов і не відразу помітив мене, бо голосно кликнув:

— Маріє!

Мама ворухнула губами, приклавши до них палець, і вказала на мене, гадаючи, що я глибоко сплю, — хоч насправді я лише плавав уві сні при повній свідомості. Я розумів, що батькові доведеться зважати на мене, це мені подобалось, тому я навіть не ворухнувся.

Тихим голосом батько поскаржився:

— Здається, я з'їжджаю з глузду. Я майже певен, що півгодини тому лишив тут, на шафі, півсигари, а її немає. Я вже геть зійшов на пси. Усе мені вилітає з голови.

Тихим голосом, у якому, проте, вчувалася веселість, стримувана тільки побоюванням розбудити мене, мати відповіла:

— Та ж пополудні сюди ніхто не заходив.

Батько пробурмотів:

— Власне, тому мені й здається, що я з'їжджаю з розуму!

Він повернувся й вийшов.

Я ледь розплющив очі і глянув на матір. Вона знову взялася за свою роботу, все ще усміхаючись. Звісно, вона не вірила в те, що батько сходить з розуму, а то не сміялася б з його страхів. Ця усмішка так міцно закарбувалася у моїй пам'яті, що, побачивши якимось подібну усмішку на вустах у своєї дружини, я одразу пригадав той епізод.

Зрештою, ятрили цю погану звичку радше заборони, аніж неспроможність задовольняти її через брак грошей.

Пригадую, курив я чимало, ховаючись де тільки можна. Досі пам'ятаю сильну фізичну огиду після того, як я довго, цілих півгодини просидів у темній пивниці разом з двома іншими хлопцями, про яких не пригадую нічогосінько, крім їхнього дитячого одягу: дві пари штанців, що стоять самі по собі, бо колись усередині них були тіла, але спогад про ці тіла з часом геть вивітрився з пам'яті. Цигарок у нас було чимало, і ми стали змагатися, хто випалить більше за коротший час. Переміг я, героїчно приховуючи нудоту, яку викликала у мене ця чудернацька затія. Відтак ми

вийшли на сонце, на свіже повітря. Я мусив заплющити очі, щоб не зімліти.

Та скоро я отямився і почав чванитися перемогою. Тоді один з хлопців заявив:

— А мені начхати, що я програв. Я палю тільки тоді, коли мені хочеться.

Я добре пам'ятаю ці слова, повні здорового глузду, хоч зовсім не пам'ятаю лиця — певно, такого самого здорового, — яке в ту мить дивилося на мене.

Але тоді мені було невтямки, люблю я чи ненавиджу цигарки — їхній смак і той стан, у який мене вводив нікотин. Коли ж я зрозумів, що ненавиджу їх, стало ще гірше. А дізнався я про це десь у двадцять років. Тоді я кілька тижнів страждав од жахливого болю горла, що супроводжувався гарячкою. Лікар звелів лежати в ліжку і цілковито утриматися від куріння. Я пам'ятаю це слово: цілковито! Воно мене вразило, і гарячка вмить намалювала в уяві образ: велика порожнеча — і нічого, що б допомогло встояти проти страшного тиску, який вона на мене чинить.

Коли лікар пішов, мій батько (мати на той час уже давно померла) з отакенною сигарою в роті ще трохи посидів зі мною за компанію. Уже збираючись іти геть, він ніжно провів рукою по моему гарячому чолі і сказав:

— Не кури, добре?

Я страшенно занепокоївся. Я подумав: «Коли цигарки так сильно мені шкодять, значить, треба кидати. От тільки запалю ще один раз». Запалив й одразу відчув, як неспокій полишає мене, хоч гарячка, мабуть, піднімалася, і з кожною зтяжкою я відчував у мигдаликах пекучий біль, ніби хтось торкав їх розжареною головешкою. Я випалив сигарету до кінця з ретельністю людини, яка виконує обітницю. І викупив під час хвороби ще чимало цигарок, весь час страшенно страждаючи. А батько, який приходив і йшов з сигарою в роті, повторював:

— Молодець! Ще кілька днів не куритимеш — і ти здоровий!

Тільки-но він це казав, як у мене з'являлося бажання, щоб він чимскоріше пішов, і я зміг, нарешті, вхопити чергову цигарку. Я навіть удавав, ніби сплю, аби лиш він не затримувався.

Під час цієї хвороби в мене виникла ще одна нездорова пристрась: намагання звільнитися від першої. Кінець кінцем дні мої вщерть наповнилися викуреними сигаретами і

добрими намірами більше не курити. І, щоб бути чесним до кінця, мушу сказати, що вряди-годи такі дні трапляються в мене й досі. Низка останніх цигарок, започаткована у двадцять років, не обірвалася й нині. Мої добрі наміри тепер уже не такі палкі, а мій старечий дух дедалі більше схильний потурати моїм слабкостям. На старості людини тільки усміхається, спостерігаючи життя і його вияви. Можу навіть сказати, що з певного часу я викурюю чимало сигарет... і жодна з них не остання.

На титульному листі якогось словника бачу запис, який я вивів колись гарним почерком і прикрасив візерунком: «Сьогодні, 2 лютого 1886 року, я кидаю вивчати право і берусь за хімію. Остання сигарета!!!»

То була дуже важлива остання сигарета. Пам'ятаю, скільки надій я з нею пов'язував. Канонічне право виявилось надто далеким від життя — це мене розсердило, і я втік від нього в науку, яка здавалась мені самим життям, нехай і замкненим у колбі. Та остання цигарка означала не що інше, як прагнення до діяльності (хоча б фізичної) і до тверезого, ясного й ґрунтового мислення.

Вирвавшись із ланцюгів вуглецевих сполук, до яких я не мав довіри, я повернувся до права. А шкода! То була помилка, і її теж ознаменувала остання сигарета, дату якої я знайшов на одній книжці. Та сигарета теж була важлива, бо я — знов-таки з найліпшими намірами — змирився з поверненням до всіх отих правничих хитросплетінь «мого», «твого» та «їхнього» й остаточно розірвав вуглецеві окови. Виявилось, що до занять хімією я був нездатний ще й через недостатню спритність в руках. Та й відки вона мала б узятися, якщо я й далі курив, як швець?

Коли тепер я все це аналізую, у мене зроджується сумнів: може, я так любив курити, щоб можна було скинути на цигарки вину за мою власну недолугість? Хтозна, чи й справді, розпрощавшись із сигаретами, я б став тим ідеальним і сильним чоловіком, яким прагнув бути? Може, саме цей сумнів прив'язував мене до моєї згубної звички, бо ж так зручно жити з переконанням, що у тобі криється прихована велич. Я висуваю цю гіпотезу, щоб пояснити свою молодечу слабкість, але я зовсім не певен, що вона слухна. Тепер, коли я вже старий і ніхто вже нічого від мене не вимагає, я й далі переходжу від цигарки до доброго наміру і від доброго наміру до цигарки. То який тепер сенс

у цих добрих намірах? Чи хотів би я померти здоровим, проживши ціле життя хворим, як той старий гігієніст, що його описував Гольдоні?¹

Якось, ще під час навчання, перебираючись на іншу квартиру, я мусів своїм коштом обклеїти шпалерами стіни в одній з кімнат, бо вони були всуціль помережані датами. Можливо, я виїхав з тої кімнати саме тому, що зробив її кладовищем добрих намірів, і плекати нові добрі наміри в цьому місці стало неможливо.

Гадаю, сигарета набагато смачніша, коли вона остання. Інші цигарки теж мають свій особливий смак, але він не такий насичений. Останній сигареті надає смаку почуття перемоги над самим собою і сподівання на майбутнє, повне сили і здоров'я. Інші цигарки теж важливі, бо, запалюючи їх, утверджуєш власну свободу, а майбутнє, повне сили й здоров'я, нікуди не дівається — просто воно відсувається трохи далі.

Дати на стінах моєї кімнати були виписані найрізноманітнішими кольорами, деякі навіть вималювані олійною фарбою. Поновлення обітниці, сповнене якоїсь наївної віри, виявлялося у відповідній інтенсивності кольору, проти якого повинен був зблякнути колір попереднього напису. Я мав свої улюблені дати, в яких цифри досконало грали між собою. З минулого століття пам'ятаю одну дату: мені здавалось, вона має стати вічним надгробком на могилі моєї поганої звички: «Дев'ятий день дев'ятого місяця 1899 року». Значуща дата, правда? Нове століття принесло мені дати, в яких була вже зовсім інша гармонія: «Перший день першого місяця 1901 року». Мені досі здається, що якби ця дата повторилася ще раз, я зумів би таки розпочати нове життя.

Але дат в календарі не бракує, і, маючи трохи уяви, будь-яку з них можна пристосувати до свого доброго наміру. Пригадую ще одну дату, яка, здавалось, містила якнайкатегоричніший імператив: «Третій день шостого місяця 1912 року, 24 година». Тут кожне наступне число є наче подвоєнням попереднього.

1913 рік приніс мені мить вагання. Бракувало тринадцятого місяця, який би перегукувався з роком. Але не ду-

¹ Йдеться про Луїджі Альвізо Карраро, автора трактату «Про тверезе життя», — Гольдоні згадував його у своїх мемуарах як такого, хто «прожив сто років хворим, щоб померти здоровим».

майте, що для відзначення останньої цигарки ця гармонія дат була так вже й конче потрібна.

Чимало дат, які я знаходжу на улюблених книгах і зошитах, напрочуд безформні. Приміром: третій день другого місяця 1905 року, шоста година! Утім, як добре подумати, і в цій даті є свій ритм, адже кожне наступне число спростовує попереднє. Чимало подій, а то й усі — від смерті Пія IX¹ до народження мого сина, — здавались мені вартими того, щоб відзначити їх моїм звичним твердим рішенням. Цілу нашу родину вражає те, як добре я пам'ятаю всі наші радісні й сумні роковини, а тому мене мають за вельми чуйну й уважливу людину!

Ця моя хвороба останньої сигарети виглядала якось безглуздо, тому я спробував надати їй певного філософського сенсу. Стаєш у величну позу й кажеш: «Більш ніколи!» Але що буде з позою, якщо додержати слова? У позу можна ставати лише тоді, коли мусиш знов і знов поновлювати обіцянку. Зрештою, час не здається мені незбагненим, невпинним потоком. Він завжди повертається до мене — і тільки до мене.

* * *

Хвороба — це переконання, і з цим переконанням я народився. Про хворобу, якою я перехворів у двадцять років, я мало що б пам'ятав, якби не описав її тоді одному лікареві. Дивна річ — сказані слова запам'ятовуються краще, ніж почуття, яким не судилося струсити повітря.

Я пішов до того лікаря, бо мені сказали, що він лікує нервові хвороби електрикою. Я подумав, що електрика, можливо, дасть мені силу, потрібну, щоб кинути курити.

Лікар був череватий, і його астматичне дихання акомпанувало стукотині електричної машини, яку він запустив на першому ж сеансі. Це мене розчарувало, бо я сподівався, що лікар насамперед огляне мене і зрозуміє, що за отрута псує мені кров. Натомість він заявив, що вважає стан мого здоров'я задовільним, а коли я став нарікати на нестравність і безсоння, він припустив, що моєму шлункові бракує кислот і що в мене недостатня перистальтична рухливість (він повторював цей термін стільки разів, що я запам'ятав його назавжди). Він навіть прописав мені якусь кислоту,

¹ *Пій IX* (Джованні Марія, граф Мастаї-Ферретті) (1792—1878) — Папа Римський з 16 червня 1846 року по 7 лютого 1878-го.

що, очевидно, мені зашкодила, бо відтоді я страждаю на підвищену кислотність.

Зрозумівши, що сам він ніколи не виявить нікотину в моїй крові, я захотів допомогти йому і висловив припущення, що, можливо, причиною моїх домагань є куріння. Він натужно здвигнув огрядними плечима:

— Перистальтика... кислотність... нікотин тут ні до чого!

Я мав відбутися сімдесят електричних процедур, і вони тривали б донині, якби я не вирішив, що з мене досить. Я біг на ці сеанси не тому, що сподівався дива, а тому, що хотів переконати лікаря, щоб він заборонив мені курити. Хтозна, що було б, якби така заборона укріпила мене у моїх добрих намірах.

А ось як я описував свою недугу лікареві:

— Я не можу зосередитись на навчанні, і навіть у тих рідкісних випадках, коли лягаю спати вчасно, мучуся безсонням, аж поки не задзвонять перші дзвони. Саме тому я ніяк не можу зробити вибір між правом та хімією, бо обидві ці науки вимагають, щоб я починав працювати о певній усталеній годині, а я ніколи не знаю, о котрій прокинуся.

— Електрика виліковує від будь-якого безсоння, — повчально прорік ескулап, який весь час дивився не на пацієнта, а на циферблат.

Кінець кінцем я почав говорити з ним, наче із психоаналітиком, несміливо передбачивши тим самим виникнення психоаналізу як науки. Я розповів йому про свої клопоти з жінками. Однієї мені було замало, багатьох теж не вистачало. Я жадав їх усіх! Коли я йшов вулицею, мене охоплювало непогамовне збудження: усі перехожі жінки були моїми. Я окидав їх нахабним поглядом — мені хотілося бути брутальним. Я подумки роздягав їх, залишаючи лише чобітки, брав в обійми і покидав лише тоді, коли був певен, що пізнав їх усіх.

Даремна була моя ширість і мої зусилля! Лікар просів:

— Сподіваюсь, електричні процедури не вилікують вас від цієї хвороби. Ще чого! Я б ніколи і близько не підійшов до приладу Румкорфа¹, якби сподівався таких наслідків.

¹ Генріх Даніель Румкорф (1803—1877) — винахідник, конструктор цілого ряду точних приладів та інструментів. Винайшов індукційну катушку, яка використовувалася для електротерапії.

З М І С Т

Вступ. <i>Альберто Кавальйон</i>	5
--	---

САМОПІЗНАННЯ ДЗЕНО

1. Передмова	25
2. Преамбула	26
3. Куріння.....	28
4. Смерть мого батька	50
5. Історія мого одруження	77
6. Дружина і коханка.....	162
7. Історія однієї комерційної спілки.....	265
8. Психоаналіз.....	379